TEATR TERMINOLOGIYASINING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING NUTQIY FAOLIYATDA NAMOYON BO'LISHI

Iroda Sultonova Shukrulla qizi
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22856951

Annotatsiya. Mazkur maqolada teatr terminologiyasining psixolingvistik xususiyatlari, maxsus terminlarning inson mental leksikonida shakllanishi, saqlanishi, faollashuvi va nutqiy faoliyat jarayonida qo'llanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Teatr terminlari faqat muayyan kasbiy tushunchalarni ifodalovchi nominativ birliklar sifatida emas, balki idrok, xotira, assotsiatsiya, konseptuallashtirish va nutq hosil qilish jarayonlari bilan bog'liq murakkab kognitiv-lisoniy birliklar sifatida talqin etiladi. Sahna, rol, obraz, replika, mizanssena, dekoratsiya, kulisa, improvizatsiya, monolog, dialog va rekvizit kabi terminlar misolida ularning mental reprezentatsiyasi, kontekstual faollashuvi, assotsiativ aloqalari va professional nutqdagi funksional xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: teatr terminologiyasi, psixolingvistika, mental leksikon, nutqiy faoliyat, termin, assotsiatsiya, konseptuallashtirish, mental reprezentatsiya, professional diskurs, kommunikativ vaziyat.

Аннотация. В статье рассматриваются психолингвистические особенности театральной терминологии, механизмы формирования, хранения и актуализации специальных терминов в ментальном лексиконе человека, а также особенности их реализации в речевой деятельности. Театральные термины интерпретируются не только как номинативные единицы профессионального языка, но и как сложные когнитивно-языковые структуры, связанные с восприятием, памятью, ассоциацией, концептуализацией и порождением речи. На материале театральных терминов раскрываются особенности их ментальной репрезентации и контекстуальной актуализации.

Ключевые слова: театральная терминология, психолингвистика, ментальный лексикон, речевая деятельность, термин, ассоциация, концептуализация, профессиональный дискурс.

Abstract. The article examines the psycholinguistic characteristics of theatre terminology and the mechanisms through which specialized terms are formed, stored, activated and used in speech production. Theatre terms are viewed not merely as nominative units representing professional concepts but as complex cognitive-linguistic structures associated with perception, memory, association, conceptualization and speech processing. The analysis demonstrates that their interpretation depends on professional knowledge, context and communicative intention.

Keywords: theatre terminology, psycholinguistics, mental lexicon, speech activity, terminology, association, conceptualization, mental representation, professional discourse.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda terminologik birliklarni o'rganish ularning struktur-semantik xususiyatlarini tavsiflash bilan cheklanmay, terminning inson ongida shakllanishi, mental leksikonda

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

saqlanishi va nutqda faollashishini ham qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan, teatr terminologiyasini psixolingvistik aspektda o'rganish til, tafakkur, idrok va kasbiy faoliyat o'rtasidagi munosabatlarni yoritish imkonini beradi.

Teatr verbal va noverbal vositalar o'zaro uyg'unlashgan semiotik makondir. Unda so'z, harakat, ovoz, intonatsiya, mimika, sahna dekoratsiyasi va yorug'lik yagona kommunikativ tizim sifatida ishlaydi. Shu sababli teatr terminlarining mazmuni ko'pincha lug'aviy ta'rifdan kengroq bo'lib, kasbiy tajriba, vizual obraz va kommunikativ vaziyat bilan bog'langan holda idrok etiladi.

Masalan, "sahna" termini oddiy til egasi ongida tomosha namoyish etiladigan makonni bildirsa, mutaxassis ongida dekoratsiya, mizanssena, yoritish va aktyor harakati bilan bog'liq bilimlarni ham faollashtiradi. "Rol" termini esa qahramon bilan birga obraz yaratish, matn, harakat, intonatsiya va psixologik motivatsiya haqidagi bilimlar bilan bog'lanadi.

P. Pavis teatr tilini texnik, nazariy, estetik va semiotik tushunchalarni birlashtiradigan terminologik maydon sifatida tavsiflaydi [1]. E. Fischer-Lichte esa teatrda ma'no verbal vositalar bilan bir qatorda ijro, makon va tana harakati orqali ham shakllanishini ta'kidlaydi [2]. Bu qarashlar teatr terminlarining multimodal tabiatini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi teatr terminologiyasining psixolingvistik xususiyatlarini aniqlash va ularning nutqiy faoliyatda namoyon bo'lish mexanizmlarini tavsiflashdan iborat. Shu maqsadda terminlarning mental leksikondagi o'rni, assotsiativ-semantik aloqalari, kontekstual faollashuvi va kommunikativ-pragmatik funksiyalari tahlil qilindi.

Psixolingvistika til birliklarining o'zlashtirilishi, xotirada saqlanishi, idrok qilinishi va nutqda qo'llanishini tadqiq etadi. W. Levelt nutq hosil bo'lishini kommunikativ niyat, konseptuallashtirish, leksik tanlov, grammatik-fonologik kodlash va artikulyatsiyadan iborat bosqichli jarayon sifatida izohlaydi [3]. Bu model professional terminlarning nutqda faollashishini tushuntirish uchun ham muhimdir.

J. Aitchison mental leksikonni so'zlarning oddiy "lug'ati" emas, balki semantik, fonologik va assotsiativ aloqalardan tashkil topgan murakkab tarmoq sifatida talqin qiladi [4]. Teatr terminlari ham ongda alohida birlik sifatida emas, kasbiy konseptlar tizimi tarkibida saqlanadi.

O'zbek psixolingvistikasida Sh. Usmonova va Sh. Shamsiyeva nutqning yaratilishi va idrok qilinishi, mental jarayonlar hamda psixolingvistik eksperiment masalalarini yoritadi [5]. Sh. Safarov esa kognitiv yondashuv doirasida lisoniy birliklarning bilim tuzilmalari bilan aloqasiga urg'u beradi [6].

Teatr terminlarining mental leksikondagi reprezentatsiyasi.

Termin ongda faqat lug'aviy ta'rifi bilan saqlanmaydi, balki predmet, vaziyat, harakat va kasbiy tajriba bilan aloqaga kirishadi. Masalan, "dekoratsiya" termini mutaxassis ongida sahna makoni, rang, predmetlar joylashuvi va estetik konsepsiyani; "rekvizit" esa spektaklda ishlatiladigan predmetlar va ularning sahnaviy funksiyasini faollashtiradi.

Shu asosda teatr terminining faollashuvi "termin → mental obraz → professional konsept → assotsiativ tarmoq → kommunikativ maqsad → nutqiy realizatsiya" zanjiri orqali tavsiflanadi. Masalan, sahna → aktyor → rol → obraz → replika → mizanssena kabi bog'lanishlar professional leksikonning tarmoqli tabiatini ko'rsatadi.

Kasbiy tajriba va terminni idrok etish.

Teatr terminlarining psixolingvistik xususiyatlaridan biri ularning idrok qilinishi shaxsning kasbiy tajribasiga bog'liqligidir. Bir xil termin mutaxassis va nomutaxassis ongida turlicha hajmdagi bilimlarni faollashtiradi. Oddiy tomoshabin "mizanssena" terminini aktyorlarning sahnada joylashishi

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

sifatida tushunishi mumkin. Rejissyor yoki professional aktyor uchun esa ushbu tushuncha aktyorlarning makondagi joylashuvi bilan birga harakat trayektoriyasi, kompozitsion markaz, sahnaviy munosabat, ritm, dramatik vaziyat va rejissyorlik g'oyasini ham o'z ichiga oladi.

"Pauza" umumiste'mol tilida qisqa to'xtashni bildirsa, sahna nutqida dramatik ta'sir, emotsional holat yoki subtekstni ochish vositasi bo'lishi mumkin. Kasbiy kompetensiya ortgani sari termin bilan bog'liq semantik va assotsiativ aloqalar kengayadi.

Obrazlilik, multimodallik va kontekstual faollashuv.

Teatr terminlarining ko'pchiligi ko'rish, eshitish va harakat bilan bog'liq obrazlarni faollashtiradi: "grim" yuz qiyofasi, "dekoratsiya" vizual makon, "replika" nutq va ovoz, "mizanssena" esa makon-harakat bilan bog'liq. Demak, ularning mental reprezentatsiyasi verbal kod bilan birga vizual, audial va kinestetik tajribalar asosida ham shakllanadi.

Kontekst termin ma'nosini aniqlashtiradi. Masalan, "obraz" teatr diskursida aktyor yaratgan sahnaviy qahramonni bildiradi. "Sahna" esa "aktyor sahnaga chiqdi" jumlasida fizik makonni, "o'zbek sahnasi taraqqiyoti" birikmasida teatr san'ati sohasini, "ushbu sahna asarning kulminatsiyasidir" jumlasida dramatik epizodni anglatadi. Demak, kontekst mental leksikondagi mos semantik variantni tanlashga xizmat qiladi.

Assotsiativ tarmoq va o'zlashma terminlarning o'zlashtirilishi.

Assotsiativ aloqalar terminlarni tez anglash va nutqda qo'llashga yordam beradi. "Aktyor" tushunchasi rol, obraz, replika, grim va improvizatsiya birliklarini, "rejissyor" tushunchasi esa mizanssena, talqin, spektakl va dramaturgiya kabi terminlarni faollashtiradi. Bunday tarmoq professional kommunikatsiyaning tezkorligini ta'minlaydi.

"Rejissyor", "dekoratsiya", "replika", "mizanssena", "improvizatsiya", "premyera" va "rekvizit" kabi o'zlashma terminlar professional teatr nutqida faol qo'llanadi. Dastlab ularning shakli va ma'nosini o'zlashtirish kognitiv kuch talab qilsa-da, takroriy qo'llanish terminni mental leksikonda mustahkamlaydi. Jarayon "notanish birlik → definitsiyani anglash → vaziyat bilan bog'lash → takroriy qo'llash → avtomatik faollashuv" bosqichlari orqali kechadi.

Nutq hosil qilish va kommunikativ-pragmatik realizatsiya.

Levelt konsepsiyasiga ko'ra, kommunikativ niyatdan keyin mos tushuncha va leksik birlik tanlanadi [3]. Teatr professional nutqida ham vaziyat leksik tanlovni boshqaradi. "Pauzani uzaytiring", "Replikadan keyin sahna markaziga o'ting" yoki "Mizanssenani o'zgartiring" kabi ko'rsatmalarda terminlar katta hajmdagi kasbiy axborotni ixcham ifodalaydi.

Teatr terminologiyasi nutqiy faoliyatda axborotni kompressiyalash, professional mazmunni aniqlashtirish va kommunikativ harakatni boshqarish funksiyalarini bajaradi. "Replikani takrorlang" — direktiv, "Bu obraz yetarlicha ochilmagan" — baholash, "Keyingi sahnada dekoratsiya o'zgaradi" — informativ funksiyani namoyon etadi. Demak, termin muayyan nutqiy aktning funksional komponenti sifatida ham ishlaydi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish teatr terminologiyasining asosiy psixolingvistik xususiyatlarini quyidagi jadvalda tizimlashtirish imkonini beradi.

Psixolingvistik xususiyat	Namoyon bo'lish shakli	Misol
Mental reprezentatsiya	Termin ongda predmet va obraz bilan bog'lanadi	sahna, dekoratsiya
Assotsiativlik	Bir termin boshqa professional	rol → obraz →

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

	tushunchalarni faollashtiradi	replika
Kontekstga bog'liqlik	Mos ma'no kommunikativ vaziyat orqali tanlanadi	sahna
Multimodallik	Verbal birlik vizual, audial yoki harakat obrazi bilan birikadi	grim, mizanssena
Tajribaga bog'liqlik	Mutaxassis ongida termin mazmuni kengroq reprezentatsiyaga ega	pauza, improvizatsiya
Avtomatlashuv	Doimiy kasbiy qo'llanish terminni tez faollashtiradi	replika, rekvizit
Pragmatik funksionallik	Termin kommunikativ harakatni boshqaradi	"Mizanssenani o'zgartiring"

XULOSA

Teatr terminologiyasini psixolingvistik nuqtai nazardan o'rganish terminning faqat til tizimiga mansub birlik emas, balki insonning bilish, idrok etish, eslab qolish, tasavvur qilish va nutq hosil qilish faoliyati bilan chambarchas bog'liq kognitiv-lisoniy hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil teatr terminlarining mental leksikonda assotsiativ-semantik tarmoq tarzida tashkil topishini ko'rsatdi. Ularni idrok etish chuqurligi professional tajribaga bog'liq; mental reprezentatsiya esa verbal, vizual, audial va harakat komponentlarini birlashtiradi. Ko'p ma'noli terminlarning tegishli varianti kontekst orqali tanlanadi, muntazam kasbiy qo'llanish esa termin faollashuvini avtomatlashtiradi.

Shu asosda teatr terminini idrok qilish va qo'llashning "termin → mental obraz → professional konsept → assotsiativ tarmoq → kommunikativ niyat → nutqiy realizatsiya" ko'rinishidagi psixolingvistik modeli taklif etildi. Ushbu model teatr terminologiyasining inson ongidagi reprezentatsiyasi hamda professional nutqdagi realizatsiyasini kompleks ravishda izohlash imkonini beradi. Kelgusida ushbu yo'nalishda erkin assotsiativ eksperiment, psixolingvistik so'rov va mutaxassis hamda nomutaxassis respondentlarning terminlarni idrok qilish xususiyatlarini qiyoslash asosida empirik tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Fischer-Lichte E., Arjomand M., Mosse R. The Routledge Introduction to Theatre and Performance Studies. – London–New York: Routledge, 2014. – 214 p.
2. Aitchison J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. 4th ed. – Wiley-Blackwell, 2012. – 350 p.
3. Usmonova Sh., Shamsiyeva Sh. Psixolingvistika. – Toshkent: Bookmany Print, 2022. – 188 b.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
6. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019.
7. Fortier, M. Theory/Theatre: An Introduction. 4th ed. London–New York: Routledge, 2025.–268 p.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.